

**Azərbaycan Respublikası
Daxili İşlər Nazirliyi
Polis Akademiyası**

Kafedra: “Mülki hüquq”

Əmək və sosial təminat hüququ

fənni üzrə

İSTİQAMƏTVERİCİ M ÜHAZİRƏ

**Mövzu 9. Sosial təminat hüququnun
anlayışı**

Tərtib etdilər:

Polis Akademiyasının «Mülki hüquq»
kafedrasının rəisi, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəbi Əsgərov

Polis Akademiyasının «Mülki hüquq»
kafedrasının dosenti, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rəşad Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının DİN-in Polis Akademiyasının «Mülki hüquq» kafedrasının 15 may 2020-ci il tarixdə keçirilən iclasında müzakirə edilmiş və tədris prosesində istifadəsi məqsədamüfiq hesab edilmişdir. Protokol № 9, 15 may 2020-ci il.

Bakı - 2020

Mövzu 9. Sosial təminat hüququnun anlayışı

Plan:

Giriş

Sual 1. Sosial təminat hüququnun anlayışı, predmeti və metodu.

Sual 2. Sosial təminat hüququ prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı.

Sual 3. Sosial təminat hüququ mənbələrinin anlayışı və təsnifatı.

Sual 4. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin anlayışı və məzmunu.

Nəticə

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019. Mad. 16, 38, 41, 42;
2. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu
3. «Sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunu
4. «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiyaya Qanunu. Bakı: Qanun, 2013
5. «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu
6. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi // AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun elmi əsərləri. Elmi-nəzəri və ictimai - siyasi jurnal, Bakı, 2006, № 1-2, s. 358-365
7. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququnun sistemi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2006, s. 100-102
8. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququnun metodu / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 127-133
9. Əliyeva F.M. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial təminat hüququnun predmetinin bəzi məsələləri/Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Adiloğlu, 2009, № 3 , s. 172-183
10. Əliyeva F.M. Müasir dövrdə sosial təminat hüququnun hüquq sistemində yerinin müəyyən edilməsinin nəzəri aspektləri//Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2011, № 3, s.79-87
11. Əliyeva F.M. Müasir dövrdə sosial təminat qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi problemləri//Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, Bakı, 2011, № 4, s.206-209

12. Əliyev M.N. Ümumhüquqi prinsiplərin pensiya təminatı sahəsində fəaliyyəti / Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. 24-cü buraxılış. Bakı, 2000, s. 37-39
13. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququnun mənbəyi kimi lokal xarakterli aktların xüsusiyyətləri // Bakı universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2007, №4, s. 24-29
14. Hüseynov P.A. Vətəndaşların sosial təminat hüququ ilə bağlı ərizə və şikayətlərinə baxılmasının prosedur və prosesual xüsusiyyətləri/ Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 2-ci buraxılış. Bakı: Digesta, 2002, s. 150-153
15. Bayramov Ş.B. Sosial təminat hüquq münasibətləri. Bakı: Adiloğlu, 2009
16. Hüseynov C.Ə. Hakimlərin pensiya təminatı üzrə münasibətləri sosial təminat hüquq münasibətlərinin növü kimi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 18-ci buraxılış, Bakı, 2007, s. 189-195
17. Camalov R.V. Sosial təminat hüququnun ümumiliyi prinsipi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 205-208
18. Salmanova S.Q. Sosial təminat hüquq prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı // Hüquqi dövlət və qanun, Bakı, 2009, № 3 (129), s.37-39
19. Bayramov Ş.B. Azərbaycanda sosial təminat qanunvericiliyinin inkişaf tarixi/Milli Aviasiya Akademiyası. Elmi məcmuələr, Bakı, 2012, № 2, s.73-79
20. Sadıqov R.H. Sosial təminat haqqında qanunvericiliyin məcəlləşdirilməsi perspektivləri / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 14-cü buraxılış, Bakı, Adiloğlu, 2006, s. 231-243

GİRİŞ

Dövlət cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin tənzimləmək məqsədilə müəyyən eynicinsli ictimai münasibətlər (bu halda sosial təminat sahəsində) dairəsini tənzimləyərək müxtəlif səviyyələrdən olan nisbətən müstəqil hüquqi təsisatlarda (institut, yarım sahə, sahə, sahələrarası hüquqi təsisatlar) birləşən kompleks normalar qəbul edir.

Sosial təminat sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətini qəbul edən dövlət onlara hüquqi tənzimləmə yolu ilə normativ təsir göstərir. Buna görə də cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin strukturu əslində hüquq sistemi kimi sosial təminatın strukturunu təkrarlayır.

Mövzunun **birinci sualında** sosial təminat hüququnun anlayışı, predmeti və metodu araşdırılmış, **ikinci sualında** sosial təminat hüququ prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı verilmiş, **üçüncü sualında** sosial təminat hüququ mənbələrinin anlayışı və təsnifatı göstərilmiş, **dördüncü sualında isə** sosial təminat hüquq münasibətlərinin anlayışı və məzmunu təsbit olunmuşdur.

Sual 1. Sosial təminat hüququnun anlayışı, predmeti və metodu.

Hüquq nəzəriyyəsində hüquq sisteminin ümumi elementlərinə hüquq norması, hüquq institutu, hüququn yarım sahəsi, hüquq sahəsi və s. aid edilir. Hüquq sisteminin ilkin elementi kimi tənzimlənən ictimai münasibətin iştirakçılarında subyektiv hüquqlar müəyyən edən və onların üzərinə hüquqi vəzifələr qoyan, dövlət tərəfindən müəyyən olunan, yaxud sanksiyalaşdırılan ümumməcburi davranış qaydası çıxış edir.

Sosial təminat sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətini qəbul edən dövlət onlara hüquqi tənzimləmə yolu ilə normativ təsir göstərir. Buna görə də cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin strukturu əslində hüquq sistemi kimi sosial təminatın strukturunu təkrarlayır.

Sosial təminat sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin növləri müxtəlif xarakterli fəaliyyət sahələrini – maliyyə, idarəetmə və bölüşdürmə sahələrini əhatə edir və bununla əlaqədar həmin münasibətlər eynicinsli hesab oluna bilməz. Məhz buna görə göstərilən bu hüquqi təsisatlar məcmu halında vahid müstəqil sahə əmələ gətirmir. Hüquq normalarının bu məcmusu hüquq sahəsinə xas olan digər əlamətlərə də malik deyildir.

Sosial təminat hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi xarakterizə edən əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Bu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalar və normalar üzrə sosial təminatın müvafiq növlərini səlahiyyətli dövlət orqanlarının əhaliyə təqdim etməsi və pozulmuş hüquqların bərpası ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin eynitipliyi;

2) Bu ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin xüsusi üsullarının qanunvericiliklə təsbit edilməsi, eyni zamanda həmin münasibətlərin bölüşdürücü xarakter daşması və onun xüsusi subyektlərinin olması;

3) Bu ictimai münasibətlərin müstəqil hüquq sahəsi kimi tənzimlənməsinə cəmiyyətin tələbatının olması;

4) Cəmiyyətdə sosial ədaləti əks etdirən bu sahə üçün müvafiq sosial prinsiplərin olması;

5) Bu sahəvi təsisatın əlamətlərinə cavab verən hüquq normalarının həcmində kifayət qədər olması.

Beləliklə, göstərilən bu əlamətlərə malik olan hüquq normalarının məcmusu müstəqil hüquq sahəsinə – sosial təminat hüququnu əmələ gətirir.

Hər bir yeni hüquq sahəsinin təşəkkülü kortəbii proses olmayıb, bir qayda olaraq sosial-iqtisadi sahədə müəyyən dəyişikliklərin nəticəsi ilə bilavasitə bağlı olur. Sosial təminat hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşması zamanı da məhz bu proses baş vermişdir. Ötən əsrin 60-cı illərə qədər vətəndaşların müxtəlif kateqoriyalarının sosial təminatı üzrə münasibətlər bir neçə hüquq sahəsinin normaları ilə tənzimlənirdi. Belə ki, fəhlə və qulluqçuların sosial təminatı əmək hüququ ilə, kolxoz üzvlərinin sosial təminatı kolxoz hüququ ilə, dövlət qulluqçularının sosial təminatı isə inzibati hüquq ilə tənzimlənirdi. Eyni zamanda, bir sıra hüquqi təsisatların sahəvi mənsubiyyəti ümumiyyətlə müəyyən olunmamışdır. Bunlara vətəndaşların aylıq və birdəfəlik müavinətlərlə təminatını, pulsuz tibbi yardımın və müalicənin təqdim edilməsini, uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanmasını və s. münasibətləri tənzimləyən normalar aid idi.

Müasir dövrdə hüquq sisteminin ümumi və xüsusi hüquq sistemlərinə bölgüsü də kifayət qədər aktual xarakter daşıyır. Buna görə də sosial təminat hüququ nəzəriyyəsində mövcud olan elmi tədqiqatlar bu problemi nəzərdən keçirməyə bilməz. Hazırda ümumi hüquq sahəsinə hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı sahələr aid olunur: konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, maliyyə hüququ, cinayət hüququ, cinayət prosessual hüququ, mülki prosessual hüququ. Xüsusi hüquq sahələrinə isə mülki hüquq, əmək hüququ, ailə hüququ, sahibkarlıq hüququ, bank hüququ və s. kimi kompleks sahələr aid edilir.

Lakin sosial təminat hüququna aid edilən normaların hansı sahələrdən ayrıldığı əsas götürülməklə bu sahənin hansı hüquq sahələrinə aid olması sualına birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Artıq qeyd olunduğu kimi belə normalar əvvəllər əmək hüququna (xüsusi hüquq) və inzibati hüquqa (ümumi hüquq) daxil edilirdi.

Hüququn xüsusi və ümumi hüquqa bölgüsünün vacibliyinə və prinsipliliyinə baxmayaraq nəzəriyyəçi alimlər göstərilər ki, belə bölgünün meyarları birmənalı deyildir, onun sərhədləri isə kifayət qədər şərti xarakter daşıyır¹.

Hüquq üçün hüquqi tənzimləmənin ciddi şəkildə mərkəzləşdirilməsi və imperativliyi xarakterikdir, bu zaman subyektlərin mülahizəsinə yol verilmir. Ümumhüquq münasibətlərinə aid olan münasibətlərdə tərəflərdən biri kimi dövlət tanınır. Bu baxımdan sosial təminat hüququ ümumi hüquq sahəsinə aid edilir və sovet dövründə bu məsələ mübahisə doğurmurdu. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində vətəndaşların sosial təminatı üzrə münasibətlərin mərkəzləşdirilmiş tənzimləmənin lokal tənzimləmə ilə uzlaşdırılmasına imkan verən yeni tənzimləmə üsulları meydana çıxmışdır. Eyni zamanda, hazırda normativ tənzimləmə ilə müqavilə qaydasında tənzimləmənin uzlaşdırılmasına da yol verilir. Xüsusi hüquq sahəsində hüquqi tənzimləmədə mərkəzləşdirilmənin və dispoziitivliyin xarakterik olduğunu nəzərə alaraq göstərmək olar ki, müasir dövrdə sosial təminat hüququnda xüsusi hüququn əlamətləri də mövcuddur.

Beləliklə, sosial təminat hüququ yalnız ümumi hüquq sahəsi, yaxud yalnız xüsusi hüquq sahəsi kimi göstərilə bilməz. Bu sahədə hər iki növün əlamətləri mövcuddur. Müasir dövrdə isə artıq belə bir fikir formalaşmışdır ki, hüquqda ümumi hüquq və xüsusi hüquq elementlərinin uzlaşması, eləcə də qarışıq ümumi hüquq və xüsusi hüquq institutları mümkündür.

Sosial təminat hüququnun predmeti. Hüququn müstəqil hüquq sahələrinə bölünməsinin əsas meyarı kimi çıxış edən hüquqi tənzimləmə predmeti hüquq nəzəriyyəsində daha geniş şəkildə izah edilir. Belə ki, onun strukturunda tənzimlənən ictimai münasibətlərin subyektləri, obyektləri, müvafiq münasibətlərin yaranmasını şərtləndirən sosial faktlar, insanların praktiki fəaliyyəti kimi elementlər fərqləndirilir². Lakin bu və ya digər hüquq sahəsinin müstəqil obyektini təşkil edən ictimai münasibətlər ətraflı surətdə təhlil edilmədən həmin elementlərin məzmunu açıqlana bilməz.

Sosial təminat hüququnun predmetinə ictimai münasibətlərin hansı növləri daxil olması məsələsi yaxın keçmişdə kifayət qədər mübahisəli olmuşdur³. Həmin mübahisənin mahiyyəti sosial təminat sahəsində yaranan müxtəlif ictimai münasibətlərin vahid hüquqi tənzimləmə obyektində nəzərdən keçirməyə imkan verən həmcins əlamətlərə malik olmasını şərtləndirən meyarların nəzəri cəhətdən əsaslandırılması zərurəti ilə bağlı idi. Sosial təminat hüququnun predmetinin təsnifat meyarları məsələsinə dair alimlərin arasında vahid fikir formalaşmamışdır. Belə münasibətlərin meyarı kimi aşağıdakı əlamətlər təklif olunurdu: bu münasibətlərin bölüşdürücü və əmlak xarakteri daşması; xüsusi subyektlərin (məsələn, əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər və s.) olması; sosial təminatın xüsusi ictimai fondların hesabına təqdim edilməsi; sosial təminatın itirilmiş qazancın əvəzinin ödənilməsi məqsədilə təqdim edilməsi və s.

Маçулскaya Y.Y. göstərir ki, sosial təminatlı büdcədən kənar xüsusi dövlət fondlarından və ya büdcə vəsaitləri hesabından pensiya yaşına çatmış şəxslərin, əlillərin, işsizlərin, uşaqlı ailələrin və əhalinin digər sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin maddi təminatı üzrə, məcburi tibbi sığorta haqqında proqramlar əsasında pulsuz tibbi yardımın göstərilməsi üzrə, dövlət standartları çərçivəsində pulsuz sosial xidmət göstərilməsi üzrə münasibətləri və bəzi digər münasibətləri nəzərə alan hüquq normalarının məcmusu hüququn müstəqil sahəsi olan sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edir.⁴

XX əsrin 60-cı illərinə qədər müəyyən yaş həddinə çatma və əmək qabiliyyətini itirməsi ilə əlaqədar olaraq vətəndaşların maddi təminatı üzrə münasibətlər əmək, kolxoz, inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənirdi. Həmin münasibətlərin bu və ya digər hüquq sahəsinin predmetinə

¹ Марченко М.Н. Теория государства и права. М., 2002, с. 305; Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Учебник. М.: Юрист, 2004, с. 467; Алексеев С.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 99

² Общая теория государства и права: Академический курс: Учебник для вузов / Под. ред. М.Н. Марченко. М., 1998, Т.2. с. 234

³ Иванова Р.А., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983; Шайхатдинов В.Ш. Предмет и система советского права социального обеспечения. Свердловск, 1983; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник для вузов. М., 1987

⁴ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М.: Городец, 2000, с.33

daxil edilməsinin əsas amili kimi vətəndaşın əvvəlki və ya hazırkı ictimai faydalı fəaliyyətinin xarakteri götürülürdü (əmək müqaviləsi üzrə iş; kolxoz üzvü kimi əmək fəaliyyəti; orduda, dövlət təhlükəsizlik və ya daxili işlər orqanlarında xidmət və s).

Sosial təminat hüququnun predmetinə münasibətdə belə terminin tətbiqi haqlı olaraq prinsiplial xarakterli etirazlar doğurur. Ona görə ki, o, predmetə daxil olan münasibətlərin həqiqi iqtisadi təbiətini kölgə altında qoyur. Birincisi, bu hüquq sahəsinin tənzimlədiyi münasibətlər sisteminə məcburi dövlət sosial sığorta qaydasında sosial təminat üzrə münasibətlər daxil edilir; ikincisi, cəmiyyət üzvü kimi insanın (və ya onun ailəsinin) sosial təminatı onun sığorta stajı nəzərə alınmadan həyata keçirilir. Məlumdur ki, birinci halda münasibətlər alimentar (yəni təminatın əvəzsiz, ekvivalentsiz surətdə və təmin edilən tərəfindən heç bir qarşılıqlı öhdəlik götürülmədən təqdim edildiyi münasibətlər kimi) hesab oluna bilməz, çünki sosial təminatın maliyyələşdirilməsi büdcə vəsaitinin hesabına deyil, sığortaçıların və sığorta olunanların özlərinin vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Bu zaman məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi ilə konkret işçinin sosial təminatın bu və ya digər növünü alması arasında vaxt fərqi əhəmiyyət kəsb etmir, çünki sosial sığorta prinsipinin əsasında sığortalanan şəxslərin özlərinin həmrəyliyi və nəsillərin həmrəyliyi prinsipi qoyulmuşdur. Cəmiyyət üzvü kimi insanın sosial təminatı üzrə münasibətləri isə alimentar hesab etmək olar, çünki bu halda yuxarıda göstərilən əlamətlər mövcuddur.

Müasir dövrdə vətəndaşların sosial təminatı üzrə münasibətlərin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

- birincisi, bu münasibətlər bölüşdürücü olmaqla ümumi iqtisadi xarakter daşıyır;
- ikincisi, bu münasibətlərin xüsusi subyektləri və obyektivi vardır;
- üçüncüsü, bu münasibətlərin yaranması, dəyişməsi və xitamı üçün əsas olan sosial faktlar spesifik xarakter daşıyır;
- dördüncüsü, bu münasibətləri tənzim edən normalar qanunvericilik səviyyəsində möhkəmləndirilir.

Bu xüsusiyyətlər baxımından sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan münasibətləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1) Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri ilə bağlı yaranan münasibətlər. Bura aiddir: pensiyalar, müavinətlər, kompensasiya ödəmələri və s.

2) Sosial təminatın «natural» növləri ilə bağlı yaranan münasibətlər. Bura aiddir: tibbi yardım və müalicə, pulsuz və ya güzəştli dərman yardımı, sanatoriya-kurort müalicəsi, tam və yarımstasionar sosial xidmət, uşaqların internatlarda və ya uşaq müəssisələrində saxlanması, əlillərin peşə hazırlığı və işə düzəldilməsi, əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi, protez-ortopedik yardım, əlillərə pulsuz mənzil verilməsi, sosial təminat sistemi üzrə güzəştlər.

3) Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri və sosial təminatın «natural» növləri ilə bağlı yaranan münasibətlərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün obyektiv surətdə zəruri olan prosedur və prosessual xarakterli köməkçi münasibətlər. Bura aiddir: hüquqi faktların müəyyən edilməsi, sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüququn reallaşdırılması, pozulmuş hüquqların müdafiəsi və s.

Sosial təminat üzrə kompleks münasibətlər eyni cinsli deyildir. Bu münasibətlər daxilində sosial təyinatlı büdcədən kənar dövlət fondlarının bölüşdürülməsi və dövlət büdcəsinin müəyyən hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi üzrə münasibətləri də ayırmaq olar. Bunlara əsasən aşağıdakı münasibətləri aid etmək olar:

1) Müəyyən yaş həddinə çatma (qocalıq), əlillik, ailə başçısının itirilməsi, müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi, işsizliklə əlaqədar maddi təminat üzrə münasibətlər; 2) analığa və uşaqlığa maddi kömək, uşaqların saxlanması və tərbiyəsində ailəyə kömək göstərilməsi üzrə münasibətlər; 3) aztəminatlı şəxslərə pul və ya natura formasında sosial yardım göstərilməsi üzrə münasibətlər; 4) dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş standartlar çərçivəsində əlillərə, qocalara və əhəlinin digər təbəqələrinə pulsuz sosial xidmət göstərilməsi üzrə münasibətlər; 5) məcburi tibbi sığorta üzrə pulsuz müalicə və tibbi yardım göstərilməsi üzrə münasibətlər və s.

Qeyri-dövlət sosial fondların (o cümlədən həmkarlar ittifaqının fondları, xeyriyyəçilik fondları və s.) vəsaitlərinin bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətlər isə sosial təminat hüququnun predmetinə daxil deyildir.

Beləliklə, sosial təminat hüququnun predmetini sosial təminat sistemi vasitəsilə ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi ilə bağlı yaranan maddi və prosedur-prosessual xarakterli mürəkkəb kompleks ictimai münasibətlər təşkil edir.

Sosial təminat hüququnun metodu. Ümumhüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hüququn müstəqil sahələrə bölünməsinin əsas meyarı qismində onun tənziometmə predmeti, əlavə meyarı kimi isə hüququn ictimai münasibətlərə təsir üsul və vasitələrinin məcmusu olan hüquqi tənziometmə metodu çıxış edir⁵. Metod ona görə əlavə meyar qismində çıxış edir ki, o, predmetdən törəyir və bilavasitə qanunvericidən asılı olur. Eyni zamanda, hüquq nəzəriyyəsiində qanunvericinin münasibətləri tənziometmək üzrə o qədər də çoxlu üsul və vasitələrə malik olmadığı qeyd olunur. Belə ki, o, ictimai münasibətlərin iştirakçılara yalnız üç göstərişdən birini (ayrılıqda, yaxud məcmu halında) verə bilər: yalnız belə hərəkət etməli (məcburi); belə hərəkət etməməli (qadağan); istədiyiniz kimi hərəkət edin (icazə)⁶. Bununla yanaşı R.Z.Livşits hesab edirdi ki, məcburiyyət imperativ tənziometmə metodunu əks etdirir, qadağan və icazə isə dispoziitiv tənziometmə üsullarıdır, çünki ictimai münasibətlərin iştirakçıları bildikləri kimi hərəkət etməkdə azaddırlar və bu zaman qadağan olunan hallarda həmin davranış azadlığı konkret qadağanlardan kənarında mövcud olur⁷. Bəzi alimlər isə hüquqi tənziometmənin üç deyil, yalnız iki metodunu – avtoritar və muxtariyyət metodlarını fərqləndirirlər⁸.

İmperativ və dispoziitiv metodlar uzlaşdırılmış şəkildə bütün hüquq sahələrində tətbiq olunur. Eyni zamanda, onlar konkret hüquq sahəsinin normaları ilə tənziometmənin ictimai münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır və bu xüsusiyyətlər həmin münasibətlərin tənziometmə üçün spesifik olan müəyyən metodlardan istifadə edilməsi zərurətini şərtləndirir. Lakin hüquq nəzəriyyəsiində mövcud olan ziddiyyətlərin həlli üsulu S.S.Alekseyev tərəfindən təklif olunmuşdur. Onun fikrincə, hüquqi tənziometmə metodunun təhlili nəinki qanunvericinin iradəvi göstərişlərinin (məcburiyyət, qadağan və icazə) xarakterini nəzərə almalı, həm də hüquqi tənziometmə üsullarının digər əlamətlərini də aşkara çıxarmalıdır⁹.

Hüquqi tənziometmə metodu ilə bağlı problemlər ümumhüquq nəzəriyyəsiində qalmaqda davam edir və sosial təminat hüququnda da bu problemlər üzrə diskussiyalar mövcuddur. Hazırda bu məsələ sosial təminat hüququ elmində hələ birmənalı həllini tapmamış ən kəskin problemlərdən biridir.

Məlumdur ki, hüquqi tənziometmənin ümumhüquqi üsullarına imperativ və dispoziitiv tənziometmə aiddir. Ümumi hüquq nəzəriyyəsiində göstərilən üsullarla yanaşı, digər üsullar da fərqləndirilir: həvəsləndirici, tövsiyə, tərəflərin muxtariyyəti və bərabərliyi, inandırma və məcburet-mə¹⁰. İmperativ tənziometmə «icazə verilməyən hər şey qadağan olunmuşdur» prinsipi ilə, dispoziitiv tənziometmə isə «qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilmişdir» prinsipi ilə ifadə olunur. Birinci halda tənziometmə göstəriş vasitəsilə, ikinci halda isə icazə vasitəsilə həyata keçirilir.

Hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüququnun tənziometməni münasibətlərin bölüşdürücü xarakteri qanunvericinin ümumhüquqi üsullardan imperativ tənziometmə üsuluna üstünlük verdiyini göstərir. Ona görə ki, qanunverici ümumi daxili məhsul bölüşdürüldükdə yalnız hüquq normaları ilə nəzərdə tutulduğu kimi hərəkət etmək və yalnız vətəndaşın hüququnun yarandığı təminat növlərini təqdim etmək göstərişini əvvəlcədən müəyyən edir. Həmin hüququn əmələ gəldiyi sosial sığorta hadisəsinin (sosial riskin) siyahısı da qanunvericilik tərəfindən qəti surətdə müəyyən olunur.

⁵ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и право. Учебник. М.: Юристь, 2004, с. 315

⁶ Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. М.: Проспект, 1994, с. 96

⁷ Yənə orada, s. 96

⁸ Марченко М.Н. Теория государства и права. М., 2002, с. 567; Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и право: Учебник. М., 2004, с. 316

⁹ Алексеев С.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 94

¹⁰ Общая теория государства и права. Академический курс. Т. 2. М., 1998, с. 235

Sosial təminat qaydasında təqdim olunan təminatın səviyyəsi və maddi nemətlərin həcmi qəti surətdə normalaşdırılmışdır və dəyişdirilə bilməz. Başqa sözlə, mərkəzləşdirilmiş maliyyə mənbələrinin vəsaiti hesabına sosial təminat qaydasında vətəndaşların maddi təminatı və onlara sosial xidmət göstərilməsi üzrə hüquq münasibətlərinin məzmunu imperativ qayda müəyyən olunur. Yalnız bu üsulla qanunda göstərilmiş müəyyən sosial sığorta hadisəsi (sosial risk) baş verdikdə hər kəsə müvafiq təminat verilir.

Eyni zamanda, imperativ metodla yanaşı hədləri xeyli məhdudlaşdırılmış olan dispoziitiv metoddan da istifadə olunur. Bu zaman sosial təminat hüququnda icazə formasında dispoziitiv metodun tətbiqi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur, çünki icazə hüquq münasibətinin hər iki subyektinə deyil, yalnız onlardan birinə – vətəndaşa yönəlidir. Bu, sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüququn reallaşdırılmasına, insan üçün ən əlverişli təminat formasının seçilməsinə və s. aiddir.

Vətəndaşların sosial təminatı üzrə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimində məcburet-mənin icazə ilə uzlaşmasında ifadə olunan imperativ-dispoziitiv metod tətbiq olunur. Bu metod sosial təminat hüququ subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilməsində ifadə olunur. Lakin sosial təminat üzrə münasibətlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada tənzimi sahələrarası və sahəvi tənzimləmə ilə də tamamlana bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ənənəvi üsullarla yanaşı, ictimai münasibətlərə yeni təsir üsullarından da istifadə olunması zərurəti yaranır. Həmin üsullara hüquq sistemi üçün yeni mənbələr – sosial tərəfdaşlıq sazişləri də aid edilməlidir. Həmin sazişlər sahə (sahələr) və peşələr üzrə işçilərin müvafiq əmək və sosial təminat şərtlərini təsbit edərək mərkəzləşdirilmiş qaydada tənzimləmə ilə müqayisədə onlara təminatın daha yüksək səviyyəsini müəyyən edirlər ki, bu da belə sazişlərin əhəmiyyətini göstərir.

Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sosial təminat sahəsində (digər sosial sahələrdə olduğu kimi) münasibətlərin tənzimi üsullarından birini mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə ilə yerli özünü-idarəetmə orqanı kimi bələdiyyələrin tənzimləməsi ilə uzlaşdırılması təşkil edir. Həmin münasibətlər xarakter etibarilə bölüşdürücü xarakterli münasibətlər olduğundan hüquqi tənzimləmə səviyyələrindən hər birində təminatın növlərinin, şərtlərinin və həcmnin qəti şəkildə müəyyən edilməsi həyata keçirilir, yəni tənzimləmə imperativ metoda əsaslanır. Bu zaman həmin metodun ifadə forması kimi göstəriş sosial təminatı həyata keçirən orqanlara yönəlmişdir, vətəndaşlara münasibətdə isə icazəyə də yol verilir. Son dövrlər icazədən dispoziitiv metodun təzahürü kimi qanunvericilik tərəfindən sosial təminatı həyata keçirən orqanlara münasibətdə çox məhdud şəkildə olsa da istifadə olunur.

İctimai münasibətlərin subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin yalnız mərkəzləşdirilmiş səviyyədə deyil, həm də bələdiyyə səviyyəsində təsbiti yolu ilə formalaşdırılması dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin konstitusion qaydada fərqləndirilməsi ilə şərtlənmiş yeni hüquqi tənzimləmə üsuludur.

Müasir dövrdə konkret müəssisə səviyyəsində həyata keçirilən lokal tənzimləmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lokal xarakterli aktlar əmək hüququnun və sosial təminat hüququnun mənbələri qismində tanınır. Ona görə ki, həmin aktlarda əmək qabiliyyətliliyinin itirilməsi, pensiyaya çıxma, ailəsində uşaqların olması və s. hallarda işçilərin sosial müdafiəsi üçün əlavə tədbirlər təsbit edilir. Qanunverici lokal tənzimləmə üçün hüquqi imkanlar yaradır və cəmiyyətdə iqtisadi sabitlik artdıqca belə tənzimləmənin dairəsi fasiləsiz olaraq genişlənəcəkdir.

Lokal tənzimləmə mərkəzləşdirilmiş və bələdiyyə tənzimini üzvi surətdə tamamlayır və işçinin, onun ailəsinin sosial təminatı üzrə münasibətlərin tənziminin daha bir yeni üsulu kimi çıxış edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu sahə üçün xarakterik olan tənzimləmə üsulları da tənzimləmənin ümumhüquqi və sahələrarası üsulları ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, sosial təminat hüququ subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin məzmununun formalaşdırılmasının yuxarıda nəzərdən keçirilmiş üsulları sahəvi səviyyədə ümumi qaydaya görə müqavilə qaydasında tənzimləmənin yolverilməzliyi kimi əlamətlə tamamlanır.

Eyni zamanda, elə real hallar vardır ki, çox vaxt əmək hüquq münasibətinin tərəfləri özlərinin razılaşması ilə onun məzmununa işçinin sosial təminat sahəsində əlavə şərtlər - işçinin pen-

siyaya çıxması, uzun müddət xəstələnməsi, uşağın anadan olması ilə əlaqədar xüsusi ödəmənin alınması, sanatoriya-kurort müalicəsinə pulsuz yollayışın verilməsi, həkim reseptləri üzrə dərmanların haqqının ödənilməsi və s. hallarla bağlı əlavə şərtlər daxil edirlər. Bu halda əmək hüququ subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin formalaşdırılmasının müqavilə üsulu işçiyə aid edildikdə sosial təminat hüququna da şamil olunur.

Sosial təminat hüququnun sahəvi spesifikliyi vətəndaşların sosial təminatı üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xitamı əsaslarının xarakterində də təzahür edir. Bu əsaslar spesifik hüquqi faktlarda ifadə olunur. Həmin hüquqi faktların yaranması bir qayda olaraq insan iradəsindən asılı olmayan həyatı hallardır. Məhz buna görə qanunvericilik onları sosial sığorta hadisəsi (sosial risklər) adlandırır. Onlara əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsi, əlillik, müəyyən yaş həddinə çatma, ailə başçısının itirilməsi, işsizlik və s. aid edilir. Eyni zamanda, bu sahənin spesifik xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər nə subyektlərin müqaviləsi əsasında (əmək münasibətlərində olduğu kimi), nə də səlahiyyətli orqanın göstərişi əsasında (inzibati hüquqda olduğu kimi) yarana bilməz. Həmin münasibətlərin yaranması üçün yuxarıda göstərilən spesifik hüquqi faktlarla yanaşı, həm vətəndaşın iradə ifadəsinin, həm də səlahiyyətli orqanın hüquq normasının tətbiqi haqqında qərarının daxil edildiyi hüquqi tərkibin olması zəruridir. Əgər vətəndaş iradə ifadəsi hüququna malikdirsə, sosial təminatı həyata keçirən orqan onun iradə ifadəsi ilə əlaqədar olaraq qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq qərar qəbul etmək kimi hüquqi vəzifə daşıyır. Həmin orqanın öz mülahizəsinə görə qərar qəbul etmək hüququna malik olmaması bir daha bu münasibətlərin hüquqi tənзимinin ümumi metodu kimi imperativ metoddan istifadə olunduğunu sübuta yetirir.

Sosial təminat hüququ metodunun spesifik əlamətləri vətəndaşların pozulmuş hüququnun müdafiəsi üsulları üçün də xarakterikdir, daha dəqiq isə həmin üsullar belə müdafiənin xüsusi hüquqi mexanizminin mövcud olmaması ilə bağlıdır. Vətəndaşlar özlərinin sosial təminat sahəsindəki hüquqlarının müdafiəsi üçün həm inzibati, həm də məhkəmə qaydasından, yaxud hər iki qaydadən istifadə edə bilirlər.

Sosial təminat hüququ metodunun xüsusiyyətləri bu münasibətlərin subyektləri barəsində tətbiq olunan sanksiyaların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu sahədə repressiv sanksiyalar nəzərdə tutulmamışdır: hüquqi pozuntulara görə vətəndaşlara qarşı iki növ - hüquqbərpaedici və hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyalar tətbiq olunur. Məsələn, bir qayda olaraq işçinin təqsiri üzündən işgötürənə maddi ziyan vurulması halında işçinin məhdud maddi məsuliyyətini nəzərdə tutan əmək hüququndan fərqli olaraq, sosial təminat hüququnun normaları sui-istifadə, yaxud saxta sənədlər əsasında alınmış ödəmələrlə bağlı vurulmuş maddi ziyanın vətəndaş tərəfindən tam məbləğdə ödəmək vəzifəsini təsbit edir. Hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyalar sosial təminatın müəyyən növlərinə olan hüququn reallaşdırılmasının müəyyən müddətə dayandırılmasına imkan verir.

Beləliklə, sosial təminat hüququnun metodlarının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək olar:

- 1) İmperativ-dispozitiv tənзимetmənin uzlaşması;
- 2) Mərkəzləşdirilmiş və lokal tənзимetmənin uzlaşması;
- 3) Bir qayda olaraq müqavilə vasitəsi ilə tənзим edilmənin yolverilməzliyi;
- 4) Sosial təminat hüquq münasibətlərinin spesifik hüquqi faktlar (əsasən də insan iradəsindən asılı olmayan hadisələr) əsasında yaranmasının, dəyişməsinin və xitamının şərtlənməsi;
- 5) Sosial təminat hüquq münasibətləri subyektlərinin bir-birindən mütləq şəkildə asılı olmaması, yəni onların muxtariyyəti;
- 6) Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyekt kimi vətəndaşların hüquqlarının mütləq xarakter daşması və sosial təminatın bu və ya digər növünü təqdim etməli olan orqanın tövsiyə xarakterli qərarlar qəbul etməsinin yol verilməzliyi;

7) Vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının inzibati və məhkəmə qaydasında müdafiəsi, bu zaman hüquqbərpaedici və hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyaların tətbiq edilməsi.

Sosial təminat hüququnun sistemi. Cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə şərtlənən hüquq sistemi obyektiv xarakter daşıyan hüquqi kateqoriyadır. Ümumhüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hüquq sistemi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: hüquq norması, hüquq sahəsi, hüquq yarım-

sahəsi, hüquq institutu. Bu elementlər tənzimlənən ictimai münasibətlərin müxtəlifliyini, onların spesifik xüsusiyyətlərini və inkişaf dinamikasını nəzərə almaq məqsədinə xidmət edir. Hüquq sahəsi sisteminin mahiyyəti onun normalarının daxili cəhətdən təşkili ilə bağlıdır. Hüquq sisteminə hüquq normaları nizamsız şəkildə deyil, elmi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada düzülməlidir.

Sosial təminat hüququnun sistemi dedikdə sosial təminat hüquq normalarının bu hüquq sahəsi daxilində elmi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış düzülüşü başa düşülür.

Sosial təminat hüququnun ümumi hissəsinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas institutlarının formalaşması hələ tam şəkildə başa çatmamışdır. Hüquq sahəsinin ümumi hissəsinə «subyektlərin hüquqi vəziyyətinin, hüquqi statusunun başlıca elementini tənzimləyən normativ göstərişlər kompleksi»¹¹ kimi hüquq subyektivliyi institutu daxildir. Sosial təminat hüququnda bu institut konstitusiyaya normalarını, beynəlxalq aktların (o cümlədən MDB üzvü olan dövlətlərin arasında imzalanmış sazişlərin) normalarını, sosial təminata dair qanunların vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqi statusunu təsbit edən normalarını əhatə edir. Eyni zamanda, bu institutun normaları sosial təminat üzrə ictimai münasibətlərin subyektiv tərkibini də özündə əks etdirir. Sosial təminat növlərinin təqdim edilməsini şərtləndirən sosial risklər institutu bu sahənin ümumi hissəsinin müstəqil institutunu təşkil edir. Bu institutun məzmunu «Sosial sığorta haqqında» qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar xeyli genişlənmişdir.

Hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüququnun xüsusi hissəsi də hələ formalaşmaqda davam edir. Lakin hazırda onun strukturunda tənzimləmə predmetinə malik olan və artıq təşəkkül tapmış institutlar kompleksini fərqləndirmək olar. Bu eynicinsli münasibətin bütün növlərini, yaxud hüquq normalarının müəyyən hissəsi ilə tənzimlənən ayrı-ayrı növlərini əhatə etməsindən asılı olaraq institutlarda və ya kompleks institutlarda qruplaşdırılır. Sosial sığorta stajı institutu sosial təminat hüququnun xüsusi hissəsinin müstəqil institutudur. Pensiya təminatı institutu sosial təminat hüququnun xüsusi hissəsinin mərkəzi və kompleks institutlarından biridir¹². Sosial müavinət institutu da özünün xarakteri etibarilə kompleks institutdur. Onun normaları sosial müavinətlərin növlərinə görə yarım-institutlarda birləşdirilmişdir: əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlər; hamiləlik və doğuşa görə müavinətlər; uşağa qulluğa görə müavinətlər; işsizliyə görə müavinət; dəfn üçün müavinətlər və s. Xüsusi hissənin tibbi yardım və müalicə institutu kimi kompleks institutu aşağıdakı yarım-institutlardan ibarətdir: pulsuz tibbi yardım və müalicə; pulsuz, yaxud güzəştli dərman yardımı; sanatoriya-kurort müalicəsi.

Xüsusi hissənin göstərilən bu institutlarının normalarının obyektivi kimi konkret pul ödəməsi və ya sosial xidmət şəklində maddi nemətlərdən ibarət olan münasibətlər çıxış edir.

Sosial təminat hüququnun predmetinə prosedural və prosesual xarakterli ictimai münasibətlər də daxildir. Bu münasibətlər hüquqi faktların müəyyən olunması, şikayət və mübahisələrin həll edilməsi, hüquqi məsuliyyət üzrə xüsusi institutların normaları ilə tənzimlənir.

¹¹Алексеев С.С. Структура советского права. М., 1975, с. 168

¹²Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М.: Юридическое литература, 1987, с.3

Sual 2. Sosial təminat hüququ prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı

Hüququn prinsipləri həm ümumhüquq nəzəriyyəsində, həm də sahəvi hüquq elmlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquqi kateqoriyalardan biridir. Ümumhüquq nəzəriyyəsində bu problemə olan konseptual yanaşmalar müvafiq hüquq sahələri səviyyədə də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn prinsiplərinə onun məzmununu və mahiyyətini, daxili quruluşunu və gələcək inkişafını xarakterizə edən əsas ideyalar və istiqamətverici başlanğıclar kimi anlayış verilir¹³.

Hüquq nəzəriyyəsində prinsiplərin qanunvericilikdə əks olunmasının iki forması fərqləndirilir:

- Tekstual forma - prinsiplərin hüquq normalarında konkret olaraq təsbit olunması;
- Məna forması - prinsiplərin normalardan təfsir yolu ilə çıxarılması.

Birinci hal norma-prinsiplərlə bağlıdır. Onlar bir qayda olaraq, tənzimətmə predmeti ilə şərtlənilir. İkinci hal, normaların mahiyyətindən irəli gələn prinsiplərlə əlaqədardır və onlar əsasən tənzimətmə metodu ilə şərtlənilir. Hal-hazırda norma yaradıcılığında sahəvi prinsiplərin təsbit olunmasının tekstual üsulu (norma-prinsiplər) daha geniş yayılmışdır. Lakin, sosial təminat hüququ elə bir hüquq sahəsinə aiddir ki, onun sahəvi prinsipləri norma-prinsip şəklində qanunvericilikdə təsbit edilməmişdir. Bu isə əsasən sosial təminat qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməməsi ilə bağlıdır.

Xarakterindən asılı olaraq hüququn prinsiplərisosial-iqtisadi, siyasi, ideoloji, xüsusi-hüquqi və etik kimi növlərə bölünür.

"Sosial sığorta haqqında" 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunda isə sosial sığortanın prinsipləri aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur.

- sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı;
- sosial sığortanın ümumiliyi;
- sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi;
- sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi;
- dövlət sosial sığortasının məcburiliyi;
- məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması.

«Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli qanunda əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsipləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;
- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü;
- sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

"Sosial xidmət haqqında" 30 dekabr 2011-ci il tarixli qanunda sosial xidmət institunun prinsipləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- insan hüquq və azadlıqlarına riayət olunması;
- humanizm, könüllülük, məxfilik, tolerantlıq, ünvanlılıq, ədalətlik və əlçatanlıq;
- diskriminasiyaya və stigmatizasiyaya yol verilməməsi;
- çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) sosial xidmətə götürülməsində bərabər imkanların təmin edilməsi;
- sosial inteqrasiya və əhalinin yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- ictimai iştirakılığın təmin olunması.

Lakin sosial təminat hüququnun mərkəzi institutu olan pensiya hüququnun prinsipləri qanunvericilikdə leqal şəkildə təsbit edilməmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun

¹³Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. М.: Юристъ, 2004, с. 164

2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» nda təsbit edilmiş prinsiplər isə pensiya islahatının həyata keçirilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə aşağıdakı prinsipləri özündə əks etdirir:

- məcburi sosial sığorta haqqının bütün işəgötürənlər və işləyənlər tərəfindən ödənilməsi prinsipi

- vətəndaşların minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən pensiyaların müəyyən edilməsi prinsipi

-vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş sosial təminat hüququnun yerinə yetirilməsi prinsipi

- sosial təminat sisteminin idarə olunmasında aşkarlığı təmin etmək məqsədilə ictimai nəzarətin aparılması prinsipi

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq pensiya təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi¹⁴.

Lakin göstərilən bu prinsipləri pensiya hüququnun prinsipləri kimi xarakterizə etmək olmaz.

Sosial təminat hüququnun sahədaxili prinsipləri kimi müasir pensiya qanunvericiliyi və pensiya islahatı konsepsiyası əsasında pensiya hüququnun prinsipləri hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

– pensiya təminatının məcburi dövlət sosial sığortası əsasında həyata keçirilməsi prinsipi;
– pensiya hüququnun həyata keçirilməsi şərtlərinin ümumiliyi və mümkünlüyü prinsipi;
– pensiya təminatı növlərinin müxtəlifliyi prinsipi;
– pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası prinsipi;
– pensiya təminatının yaşayış minimumu məbləğindən az olmayan məbləğdə təqdim edilməsi prinsipi;

– mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, pensiya təminatı təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi;

– vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının müdafiəsi prinsipi.

Sosial təminat hüququnun əsas prinsipləri bütövlükdə dövlətin sosial siyasətini özündə əks etdirməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, həmin prinsiplər sosial təminat hüquq normaları sisteminin bütövlükdə mahiyyətini əks etdirməklə bu sahədə qanunvericiliyin gələcək inkişafını istiqamətləndirir və qüvvədə olan sosial təminat hüquq normalarının tətbiqinə köməklik edir.

Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri və onların məzmunu. Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsiplərinin spesifikliyi onda ifadə olunur ki, onun normaları öz xarakterinə görə bölüşdürücü xüsusiyyətə malik olan ictimai münasibətləri tənzim edir. Sosial təminat hüququ qocaların, xəstə insanların, əlillərin, uşaqly ailələrin, işsizlərin, aztəminatlı ailələrin ehtiyacı üçün cəmiyyətin ayırdığı vəsaitlərin bölüşdürülməsi prosesində həmin vəsaitlərin istehlakı tədbirlərini təsbit edir. Həmin vəsaitlər isə məhdud olduğuna görə həm sovet dövründə, həm də müasir dövrdə qalıq prinsipinə uyğun olaraq bölüşdürülür. Bu reallıq baxımından ölkədə iqtisadi islahatlar başlayana qədər sosial təminat hüququnda təsbit olunmuş bir çox rəhbər prinsiplər reallaşdırılmamış qalmışdır. Belə ki, əvvəllər sosial təminat hüququnun sahəvi prinsiplərindən biri kimi cəmiyyətin müvafiq inkişaf mərhələsində vətəndaşların tələbatlarını təmin edə biləcək səviyyədə sosial təminatın təqdim edilməsi prinsipi göstərilə də həmin prinsip nə sovet dövründə, nə də hazırda reallaşdırılmamışdır.

Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri barəsində hüquq ədəbiyyatında müxtəlif fikirlərin olması artıq qeyd olunduğu kimi həmin prinsiplərin qanunvericilikdə təsbit edilməməsi və bu sahədə məcəllələşdirilmiş aktın olmaması ilə bağlıdır. Müasir sosial təminat qanunverici-

---

¹⁴ Bu prinsiplərin magiyyəti barədə daha etraflı bax: Cliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatının nəzəri və təcrübə məsələləri // Qanunçuluq, 2002, № 1, s. 9-16

liyi baxımından isə sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) sosial təminatın ümumiliyi;
- 2) sosial təminatın insanın layiqli həyat şəraitinə təminat verəcək səviyyədə müəyyən edilməsi;
- 3) sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının və növlərinin çoxluğu;
- 4) sosial əhəmiyyətli hallardan asılı olaraq təminatın şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası (müxtəlifliyi);
- 5) sosial təminat məsələlərinə dair qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən ictimai təşkilatların iştirakının təmin edilməsi prinsipi.

Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi. Sosial təminatın ümumiliyi hər bir şəxs üçün bərabər və eyni qaydada sosial əhəmiyyətli obyektiv hallar baş verdiyi hallarda müəyyən növ sosial ödəniş və ya sosial xidmət almağın mümkünliyünü nəzərdə tutmasında və onun cinsi, irqi əlamətlərinə, milliyyətinə, dilinə, mənşəyinə, yaşayış yerinə, əmlak vəziyyətinə, vəzifəsinə, dinə münasibətinə, əqidəsinə, ictimai təşkilatlara münasibətinə və digər şərtlərə görə məhdudlaşdırılmamağında ifadə olunur. Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi bilavasitə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər bir kəsin sosial təminat hüququ təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan əcnəbilər (əgər beynəlxalq sazişlərlə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa) və vətəndaşlığı olmayan şəxslər bərabər əsaslarla sosial təminat hüququna malikdirlər. Müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən xarici vətəndaşlar müvafiq beynəlxalq müqavilələr bağlandığı hallarda sosial təminat almaq hüququna malik olurlar. Qaçqınlara sosial təminatın ayrı-ayrı növləri təqdim olunur.

Bu prinsip sosial təminat hüququnun hər bir institutunun məzmununu əhatə edir və daha çox sosial müavinətlər institutunda realizə olunur. "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ölkənin bütün əhalisi sosial müavinət sistemi ilə əhatə olunmuşdur və hazırda əmək fəaliyyətindən asılı olmayaraq ümumi sosial müavinətlər sistemi tətbiq olunur. Pensiya və sosial müavinətlər növündə sosial təminat hüququ hər bir kəsə şamil edilən hüquqdur. Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi beynəlxalq hüququn ümumtənzim edilmiş norma və prinsiplərinə uyğundur. Lakin hesab edirik ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunda vətəndaşların əmək pensiyası təminatı hüququ anlayışından istifadə edilməsi düzgün deyildir. Ona görə ki, sosial təminat üçün vətəndaşlıq əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə riayət etməklə sosial təminatın bu və ya digər növünü almaq hüququna malikdirlər. Məsələn, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 3-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan əcnəbilərin vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər əsaslarla əmək pensiyası təminatı hüququ vardır.

Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi həm də vətəndaşların sosial yardımla, sosial xidmətlərlə, tibbi yardım və müalicə ilə, pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə dərman yardımı ilə təminatını tənzim edən normalarda da özünü göstərir. Bununla yanaşı bəzi güzəştlərin nəzərdə tutulması ilə əlaqədar olaraq ümumilik prinsipi haqqında müəyyən qədər şərti olaraq danışmaq olar. Belə ki, güzəşt özü müəyyən mənada bütün digər şəxslərə münasibətdə təminatla bağlı müəyyən üstünlükləri nəzərdə tutur.

Sosial yardımın ümumiliyi isə ondan ibarətdir ki, ehtiyac meyarından aşağı səviyyədə gəliri olan istənilən aztəminatlı ailə sosial yardım almaq hüququna malikdir. Bu prinsip hərbi qulluqlar və xüsusi rütbəli şəxslərin sosial təminatı sahəsində də eyni qüvvəyə malikdir.

Sosial təminatın insanın layiqli həyat şəraitinə təminat verəcək səviyyədə müəyyən edilməsi prinsipi. Bu prinsip beynəlxalq hüquq normalarının (Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin, İqtisadi, mədəni və sosial hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, Avropa Sosial Xartiyasının və s.) mahiyyətindən irəli gəlməklə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsi). Müasir dövr-

də təqdim edilən sosial təminatın bu və ya digər növlərinin səviyyəsi yaşayış minimumu tələbinə cavab vermədiyi üçün bu prinsip yerinə yetirilmir. Lakin bu heç də dövləti beynəlxalq hüquq normalarına görə öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən azad etmir.

Bu prinsipin reallaşdırılması üçün ilk növbədə hər bir insan qanunla müəyyən edilmiş yaşayış minimumu həddinin müvafiq səviyyəsindən aşağı olmayan məbləğdə gəlirlə təmin edilə bilər.

Həmin prinsip dövlətin sosial təminatın yaşayış minimumundan aşağı olmayan səviyyədə təmin etmək vəzifəsini nəzərdə tutur. Lakin yaşayış minimumu heç də insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmir. Bundan başqa bəzən yaşayış minimumu səviyyəsində təminatın nəzərdə tutulması obyektiv cəhətdən zəruri olmur və buna sosial baxımdan bəraət verilmir. Göstərilən bu prinsip sosial təminat hüquq normalarının gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı olan prinsipdir.

Sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının və növlərinin çoxluğu prinsipi. Sosial təminatın dövlət sisteminin formalaşdığı bir dövrdə insanın sosial təminat hüququnun yaranmasını şərtləndirən əsaslar (sosial risklər) yalnız əmək qabiliyyətinin itirilməsini, dul qalmanı və qocalığı əhatə edirdi. Sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi və sivilizasiyanın inkişafı ilə bu hallar fasiləsiz olaraq genişlənməyə başladı. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi (1948-ci il) cəmiyyətin hər bir üzvünün sosial təminat hüququnu təsbit edərək belə əsaslara təkcə qocalığı, əmək qabiliyyətinin itirilməsini, dul qalmanı deyil, həm də işsizliyi və insanın özündən asılı olmayan səbəblərdən yaşamaq üçün gəlir mənbəyindən məhrum olduğu digər halları da aid etmişdir. Bundan başqa sosial təminatın müstəqil əsaslarına həmin Bəyannamə ilə analıq və uşaqlıq da aid edilmişdir. Müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyi ilə sosial təminatın təqdim edilməsi əsasları konkretləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi baxımından sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarına aşağıdakılar aid edilir: qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatma (qocalıq), əlillik, müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi, ailə başçısının itirilməsi, uşağın doğulması, insanın ölümü, tibbi müalicəyə və yardıma, dərman yardımına, protez-ortopedik yardıma, nəqliyyat vasitəsinə ehtiyac, yoxsulluq, ailədə uşaqların tərbiyə edilməsi; analıq və uşaqlıq; məcburi köçkünlük və s. Sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının müxtəlifliyi bilavasitə onun növlərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, sosial təminat vətəndaşlara həm pul, həm də natura formasında təqdim edilir.

Sosial təminat sistemi üzrə əmək pensiyaları (yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısının itirilməsinə görə), sosial müavinətlər (əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləliyə və doğuşa görə, işsizliyə görə və s.), müxtəlif kompensasiya ödəmələri, dövlət sosial yardımını pul formasında təqdim edilir. Tibbi və dərman yardımını, sosial xidmətin müxtəlif formaları, o cümlədən müxtəlif sosial güzəştlər isə natura formasında təqdim edilir.

Sosial əhəmiyyətli hallardan asılı olaraq təminatın şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası (müxtəlifliyi) prinsipi. Sosial təminat hüququ ilə tənzim edilən ictimai münasibətlər sistemi mürəkkəb və çox aspektlidir. Sosial təminat cins, yaş, keçmiş əmək şəraiti, sağlamlılığın vəziyyəti, ailə vəziyyəti, bir çox hallarda yaşamaq üçün gəlir mənbəyinin itirilməsinə səbəb olan digər hallar və s. kimi amilləri nəzərə alır.

Sosial təminat hüququnda hamı üçün ümumi olan hüquq normaları ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlar üçün və ya dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərə malik olan şəxslər üçün əlavə hüquqlar nəzərdə tutan xüsusi normalarda (güzəştlərdə) müəyyən olunur. Güzəştlərin isə aşağıdakı əsaslara görə təsnifatını aparmaq olar:

– subyektlərə görə (əlillər, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanları, Çernobil AES-da qəzanın nəticələrini aradan qaldırılmasında iştirak edənlər və s.);

– məzmununa görə (pensiya yaşına çatmamış pensiya hüququ əldə etmək; dərmanların pulsuz əldə edilməsi, mənzil və məişət xidməti xərclərindən azad olunmaq, pulsuz mənzil və nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilmə və s.);

– maliyyələşdirmə mənbəyinə görə (respublika və yerli büdcələr, büdcədən kənar fond kimi Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və s.)

Sosial cəhətdən müdafiə olunmayan vətəndaşların müxtəlif qruplarının maddi vəziyyətini bərabərləşdirmək və cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi onların statusunu bərpa etmək məqsəd-

ləri üçün diferensiasiyanın aparılması zəruridir. Lakin diferensiasiya bütövlükdə sosial təminat sisteminin inkişafı üçün maneəyə çevrilməməli və həddən artıq olmamalıdır. Sosial təminat sistemini stabilləşdirmək məqsədilə bir kateqoriyadan olan vətəndaşlara digərlərinin hesabına güzəştlərin verilməsi ilə bağlı olan yeni normaların qəbul edilməsinə üçün moratorium elan edilməlidir.

Sosial təminat məsələlərinə dair qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən təşkilatların iştirakının təmin edilməsi prinsipi. Bu prinsipdə vətəndaşların öz maraqlarını müdafiə etmək üçün birləşmək, dövlət işlərinin idarə olunmasında bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək, habelə dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, bu orqanlara fərdi və kollektiv müraciətlər göndərmək kimi konstitusion hüquqları konkretləşdirilir. Veteranlar, əlillər, şəhid ailələri ictimai birliklərinin təşəbbüsü ilə artıq bir sıra qanunlar qəbul olunmuşdur. Məsələn, «Veteranlar haqqında», «Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında», «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında» qanunlar buna misal ola bilər.

Sosial sığorta məsələləri və məcburi sosial sığorta qaydasında təminat məsələləri barəsində qanun layihələrinin işlənilib hazırlanmasında isə işçilərin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi funksiyasını həyata keçirən həmkarlar ittifaqları fəal iştirak edirlər.

Sual 3. Sosial təminat hüququ mənbələrinin anlayışı və təsnifatı

Hüquq elmində hüququn mənbəyi anlayışına əsasən iki aspektdən – maddi və formal aspektdən yanaşılır. Maddi mənada hüququn mənbəyi dedikdə hüquqi göstərişləri yaradan və onların icrasını təmin edən real qüvvə başa düşülür. Formal mənada hüququn mənbəyi dedikdə isə hüquqi göstərişlərin ifadəsinin xarici forması nəzərdə tutulur. Bu mənada hüququn mənbəyini cəmiyyətdə müvafiq hakimiyyət strukturlarının məzmunundan asılı olmayaraq ictimai münasibətlərin hüquqi tənziminə yönələn iradə ifadəsinin üsulları kimi qəbul etmək olar.

Sosial təminat hüququna dair ədəbiyyatlarda sosial təminat hüququ mənbələrinə müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Beləliklə, **sosial təminat hüququnun mənbələri dedikdə** dövlətin vətəndaşlara sosial təminat sistemi üzrə pensiyaların, müavinətlərin, sosial xidmətlərin və digər sosial təminat növlərinin təqdim edilməsi ilə bağlı olan ictimai münasibətlərin tənzim olunmasına yönəldilmiş iradəsinin ifadə formaları və üsulları başa düşülür.

Sosial təminat hüququnun mənbələri cəmiyyətin maddi həyat şəraitini əks etdirir və bu şəraitin dəyişməsi ilə onun mənbələri də dəyişir. Hazırda sosial təminat hüququnda köhnəlmiş aktlar ləğv edilir və ya mövcud sosial təminat qanunvericiliyinə çoxlu əlavə və dəyişikliklər olunur, yaxud da yeni bazar münasibətlərinə uyğun olan aktlar qəbul edilir.

Sosial təminat hüququ mənbələrini onun tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin dairəsinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri ilə (pensiya, müavinət, dövlət sosial yardımı və s.) bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən normativ aktlar;

2. Sosial təminatın "natural" növləri ilə (tibbi yardım və müalicə, sanatoriya-kurort müalicəsi, sosial xidmət, protez ortopedik yardım və s.) bağlı yaranan münasibətləri tənzim edən normativ aktlar;

3. Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri və sosial təminatın "natural" növləri ilə bağlı yaranan prosedur və prosessual xarakterli münasibətləri (hüquqi faktın müəyyən edilməsi, sosial təminata olan hüququn reallaşdırılması, pozulmuş hüquqların müdafiəsi) tənzimləyən normativ aktlar.

Məzmununa görə sosial təminat hüququnun mənbələri maddi və prosessual normalara bölünür. Belə ki, maddi normalar bu və ya digər halı müəyyən edir, müəyyən hüquq və vəzifələri rəsmiləşdirir. Prosessual normalar isə bu və ya digər məsələnin həyata keçirilmə formasını və qaydasını müəyyənləşdirir.

Təsir dairəsinə görə isə sosial təminat hüququnun mənbələri respublika, sahəvi, sahələrarası və lokal əhəmiyyətli aktlara bölünürlər.

Sosial təminat hüququnun mənbələri onları qəbul edən orqanlara görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

a) ali qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilmiş normativ aktlar (qanunlar, qərarlar);

b) Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən aktlar (fərmanlar, qərarlar);

c) mərkəzi dövlət idarəçilik orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ aktlar (Məsələn, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən aktlar);

ç) yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilən aktlar;

d) lokal xarakterli aktlar (kollektiv müqavilə, rayon sazişləri və s.).

Göründüyü kimi sosial təminat hüququ sahəsində verilən normativ aktlar onu qəbul edən orqandan, onun səlahiyyətlərindən (ümumi səlahiyyətli, yaxud xüsusi səlahiyyətli) asılı olaraq müxtəlif adlara malik olurlar.

Sosial təminat hüququnun mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir və respublikamızın qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsi (sosial inkişaf və dövlət), 17-ci maddəsi (ailə və dövlət), 38-ci maddəsi (sosial təminat hüququ), 41-ci maddəsi (sağ-

lamlığın qorunması hüququ), 42-ci maddə (təhsil hüququ) – sosial təminat hüququnun mənbələrinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. İnsanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi vəzifəsi beynəlxalq hüquq normalarının mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində¹⁵ və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 10-cu və 11-ci maddələrində¹⁶ bu məsələ ilə əlaqədar aşağıdakı müddəalar təsbit edilmişdir:

1) hər bir kəs öz sağlamlığını, ailəsinin və özünün yaxşı vəziyyətini təmin etmək üçün yemək, geyinmək, mənzil, tibbi yardım və lazımı xidməti özündə əks etdirən həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna, həm də işsiz olduqda, xəstələndikdə, əlil olduqda, qocaldıqda, özündən asılı olmayan səbəblərdən yaşamaq üçün maddi vəsaitlərini itirdiyi hallarda təminat hüququna malikdir;

2) analıq və uşaqlıq xüsusi himayədedir və müxtəlif yardıma hüquq verir. Nikahdan və nikahdan kənar doğulan bütün uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etməlidirlər.

Beynəlxalq hüquq normalarını rəhbər tutan müstəqil respublikamızın ilk konstitusiyası hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsini dövlətin vəzifəsi kimi təsbit etmişdir. Bu baxımdan müasir mərhələdə dövlətin sosial siyasəti özündə aşağıdakıları əks etdirir:

1) işsizliklə mübarizə;

2) icbari ümumi orta təhsilin pulsuz olması və maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsilinin davam etdirilməsinə dövlətin zəmanət verməsi;

3) dövlət səhiyyə təşkilatlarında pulsuz tibbi xidmət;

4) kitabxana fondundan pulsuz istifadə etmə;

5) aztəminatlı ailələrə dövlət yardımını və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlətin sosial müdafiə sisteminin əsas istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: a) ailənin, uşaqların və anaların dövlətin xüsusi himayəsində olması; b) əlillərə və əmək qabiliyyəti olmayan başqa şəxslərə pensiya və müavinətlərin verilməsi; v) məşğulluq xidməti sistemini yaratmaq və işsizlərə müavinət vermək; q) pensiyaların və sosial müavinətlərin minimum məbləğinin qanunvericiliklə müəyyən edilməsi.

Göstərilən bu konstitusiya hüquq normaları öz əksini qanunlarda, fərmanlarda və digər normativ hüquqi aktlarda tapmışdır («Veteranlar haqqında», «Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında», «Əmək pensiyaları haqqında», Sosial xidmət haqqında», «Sosial müavinətlər haqqında» və s. qanunlar).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə görə cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə isə dövlət nəzarət edir. Ailənin (ananın və uşaqların) müdafiəsi sosial-iqtisadi xarakter daşıyır və onlara müəyyən güzəştlərin verilməsi, anaların və uşaqların mənafeyinin müdafiəsi, onlara sosial yardım etmək vətəndaşların ailə hüquqlarını təmin etmək yolu ilə həyata keçirilir.

Konstitusiyanın 38-ci maddəsində isə hər bir kəsin sosial təminat hüququ təsbit olunur. Həmin maddəyə görə, hər bir kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququna malikdir. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir. Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə görə sosial təminatın pul forması –pensiyalar və sosial müavinətlər nəzərdə tutulur. Lakin zəruri hallarda pul ödəmələrinə sosial təminatın natural formaları da əlavə oluna bilər. Sosial təminatın natural formalarına isə aiddir: qocaları və əlilləri internat evlərində saxlama, yetimləri uşaq evlərinə yerləşdirmək və s.

¹⁵ Всеобщая декларация прав человека. М., 1996, с. 9

¹⁶ Международная защита прав человека: Документы и комментарии. Харьков, 1998, с. 23

Sosial təminatın növü kimi sosial xidmət – sosial tədbirlərin (qulluq, yeməklə təmin etmək, tibbi və hüququ xidmət, peşəkar hazırlıq, işədüzlətmə, istirahət vaxtının təşkili və s.) məcmusudur. Sosial xidmət əhalinin sosial müdafiəsi orqanlarının və onlara tabe olan müəssisələrdə, internat evlərində, pansionatlarda və s. müvafiq sosial xidmətlərin pulsuz göstərilməsini özündə ifadə edir.

Məlumdur ki, sosial hüquqlar insanın layiqli həyat səviyyəsini və sosial müdafiəsini təmin edir. Pensiya təminatı, sosial müavinət, sosial yardım, sosial xidmət və tibbi xidmət də daxil olmaqla sosial təminat hüququ ən mühüm sosial hüquqlardan biridir. Cəmiyyətdə artıq çoxdan ədalətçilik, azadlıq, insanın ayrılmaz hüquqları, o cümlədən sosial hüquqlar haqqında ümumbəşəri ideyalar və dəyərlər formalaşmışdır. Getdikcə daha geniş məzmunla malik olmaqla bu ideyalar hüquqi və sosial dövlət konsepsiyasının əsasında dayanır. Cəmiyyətin sosial həyatının təşkili və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsipləri artıq beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuşdur. Bu prinsiplər bütün inkişaf etmiş və sivilizasiyalı ölkələrin hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Bütün bunlar tam şəkildə sosial təminat hüququna da aiddir.

Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi bir sıra münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimi sahəsində nadir sənəd olaraq qalır. Artıq qeyd edildiyi kimi bu akt mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təsbit olunduğu ilk beynəlxalq aktdır. Belə ki, Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci maddəsinə əsasən, cəmiyyətin bir üzvü kimi hər bir insanın sosial təminat, milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında hər bir ölkənin strukturuna və ehtiyatlarına müvafiq olaraq ləyaqətinin qorunması, şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ var. Bəyannamənin 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət də daxil olmaqla layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda göstərilir ki, hər bir insanın sosial sığorta da daxil olmaqla sosial təminat hüququ vardır (maddə 9). Həmin sənədin 4-cü maddəsinə əsasən bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, həmin hüquqlardan istifadə olunmasını bu Pakta müvafiq olaraq təmin edən bu və ya digər dövlət həmin hüquqlara yalnız qanunla müəyyən edilən və bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər, həm də demokratik cəmiyyətdə ümumi rifaha yardım göstərmək məqsədilə məhdudiyətlər qoya bilər.

«Sosial təminat haqqında» Avropa Məcəlləsi sosial təminat haqqında milli qanunvericiliklərin vahidliyinə nail olunması, onun hərtərəfli əlaqələndirilməsi, əcnəbilərin və miqrantların sosial təminatı ilə bağlı olan məsələləri nizama salan xüsusi müqavilələrin bağlanması haqqında qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə qəbul edilmişdir. Bu Məcəllədə razılığa gələn dövlətlərin vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bərabərliyi prinsipi və hər hansı yaşayış yerindən asılı olmayaraq müavinətlərin saxlanması prinsipi və BƏT-in Konvensiyalarının əsasını təşkil edən bəzi digər prinsiplər öz ifadəsini tapıb. Məcəllədə ölkə qanunvericiliyinin tətbiqi qaydası müəyyən edilir və belə vətəndaşlara bütün əsas pensiyaların və müavinətlərin (qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə, xəstəliyə, analığa, işsizliyə və s. görə) verilməsi üzrə xüsusi qaydalar nəzərdə tutulur.

Avropa Sosial Xartiyasında isə sosial təminatla əlaqədar olaraq hər bir şəxs üçün onun sağlamlığı və rifahı üçün zəruri olan layiqli həyat şəraitinin yaradılaraq təmin edilməsi iştirakçı dövlətlərin üzərinə vəzifə kimi müəyyən edilmişdir.

Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı həmin sənədlər gələcəkdə avropa dövlətləri arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərin bağlanması və inkişafı üçün əsas kimi qəbul edilir.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sistemində öz hüquqi qüvvəsinə görə ən mühüm yerlərdən birini qanunlar təşkil edir. «Əmək pensiyaları haqqında», «Sosial müavinətlər haqqında», «Çernobıl qəzasının ləğvində iştirak etmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında», «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında», «Sosial sığorta haqqında», «Məşğulluq haqqında», «Veteranlar haqqında», «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında», «Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması,

əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında», «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olunmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında», «Tibbi sığorta haqqında», «Uşaq hüquqları haqqında», «Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında», «Ahıllara sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunları da sosial təminat hüququnun mənbələri içərisində başlıca yer tuturlar.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sırasında Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əsas yerlərdən birini tutur. Həmin Məcəllənin 304-cü maddəsinə görə bütün işçilər hökmən məcburi sosial sığortası ilə əhatə olunmalıdırlar. İşçilərin sosial sığortası əsasən məcburi dövlət sığortası formasında həyata keçirilir.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sırasında qanunqüvvəli aktlar konstitusiyadan, beynəlxalq aktlardan və qanunlardan sonra gələrək mühüm yer tuturlar.

Qanun qüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları, təlimatları, qaydaları, əsasnamələri və digər aktları daxildir.

Qanun qüvvəli aktlar sırasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 99-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məxsusdur. Konstitusiyanın 113-cü maddəsinə əsasən ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti fərmanlar, başqa məsələlər barəsində isə sərəncamlar qəbul edir. Respublika Prezidentinin sosial təminat hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar fərman və sərəncamları sosial təminat hüququnun mənbəyi hesab olunur. Həmin fərman və sərəncamlara «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli fərmanı, «Əhalinin bəzi təbəqələrinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01 mart 2005-ci il tarixli fərmanı, «Dövlət qulluqçularına pensiya təyin edilməsi üçün dövlət məvacibinin hesablanması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı, «Əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamını və s. misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidenti icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti öz səlahiyyətləri daxilində qanunların və prezidentin fərman və sərəncamlarının icrası üçün onlara uyğun olaraq qərar və sərəncamlar qəbul etməklə onların icrasını təmin edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi bütün aktlar deyil, yalnız sosial təminat münasibətləri sahəsində qəbul etdiyi qərar və sərəncamlar ("Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydalarının təsdiq olunması haqqında" 15 yanvar 1994-cü il tarixli 10 №-li qərarı, "Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında" 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 nömrəli qərarla təsdiq edilmiş Əsasnamə, «Sosial yardımın alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları»nın və «Ailənin orta aylıq gəlirlərinin hesablanması Qaydası»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 fevral 2006-cı il tarixli 32 №-li qərarı və s.) sosial təminat hüququnun mənbəyi sayılır.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sırasında Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, Maliyyə Nazirliyinin və digər nazirliklərin, idarələrin qəbul etdiyi normativ aktların özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun "Aztəminatlı ailələrin uşaqlarına müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi qaydaları haqqında" 5 dekabr 1996-cı il tarixli təlimatını buna misal göstərmək olar. Lakin

qanun qüvvəli aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qəbul etdiyi aktların xüsusi çəkisi vardır. Belə ki, o, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olmaqla sosial təminat sahəsində vahid dövlət siyasətinin aparılmasının təmin edilməsi üzərində rəhbərliyi həyata keçirərək bu sahədə müvafiq hüquqi aktlar qəbul edir.

Dövlətin müasir inkişaf mərhələsində, bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı dövrdə sosial təminat hüququnun mənbəyi kimi lokal xarakterli aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə mənbələrin əsas məqsədi müvafiq səviyyələrdə (ərazi, bələdiyyə), o cümlədən konkret müəssisə, idarə və təşkilat səviyyəsində vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsindən ibarətdir. Lokal mənbələr içərisində konkret müəssisələrdə bağlanan kollektiv müqavilələr mühüm yer tutur.

Sual 4. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin anlayışı və məzmunu

Hüquq münasibətləri hüququn subyektləri arasında hüquqi əlaqəni əks etdirməklə cəmiyyətdə mövcud olan bir sıra ictimai münasibətlər (iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi və s.) sistemində əsas yerlərdən birini tutur. İctimai münasibətlərin həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi mexanizmin ən mühüm tərkib hissəsi olan hüquq münasibətlərini ümumhüquq nəzəriyyəsi hüquq normalarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. Belə ki, hüquq münasibətləri özündə hüquqi cəhətdən tənzimlənmiş fərdi-iradəvi ictimai münasibətləri və şəxslər arasında hüquq və vəzifələr vasitəsi ilə xüsusi ictimai əlaqəni əks etdirir.

Sosial təminat hüquq münasibətləri insanın doğulması, onun ölümü, xəstəliyi, qocalığı, işsizliyi, sosial yardıma ehtiyacı və s. faktlar əsasında yaranır ki, bu da həmin hüququn hər bir şəxsin doğulduğu andan başlayaraq həyatının axırına kimi onu müşayiət etməsini göstərir. Göstərilən bu obyektiv səbəblərə görə insanların hər bir halda sosial təminata ehtiyacı yarana bilər. Bu zaman sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim olunan hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlər sosial təminat növlərinin pul və ya natura formasında verilməsi üzrə dövlət orqanları ilə həmin təminat növlərini almaq hüququ olan fiziki şəxslər arasındakı faktiki münasibətlərdir.

Bu hüquq münasibətlərində tərəflər bərabərhüquqlu subyektlər kimi çıxış edirlər. Tərəflərdən biri dövlət orqanı olsa da, burada hakimiyyət - tabeçilik elementi yoxdur. Bu əlamətə əsasən də onlar inzibati hüquq münasibətlərindən fərqlənirlər. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin mülki hüquq münasibətlərindən isə əsas fərqi ondan ibarətdir ki, burada vəzifələr subyektlərin özləri tərəfindən qanunla yol verilən həddə müəyyən edilir. Bundan başqa, bu hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və vəzifələrini qanun dəqiq müəyyən edir və tərəflərin razılığı ilə heç bir halda dəyişdirilə bilməz.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin əlamətlərinə həm də hüquq normaları ilə dəqiq müəyyən olunmuş hüquq münasibətləri iştirakçıları və onların davranışında ifadə olunan fərdiləşmə aid edilir. Fərdiləşmə həm ikitərəfli, həm də birtərəfli (səlahiyyətli subyekt) olur və bundan asılı olaraq hüquq münasibətləri nisbi və ya mütləq hüquq münasibətlərinə bölünür. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin bütün iştirakçıları qanunla dəqiq müəyyən olunduğu üçün və başqa şəxslər (orqanlar) burada heç bir hüquq və vəzifələrə malik olmadıqlarına görə bu münasibətlər nisbi xarakter daşıyır.

Hüquq münasibətləri həmişə iradəvi xarakter daşıyır. Bu isə öz ifadəsini dövlətin iradəsinin hüquqda ifadə olunmasında və hüquq münasibəti iştirakçılarının iradəsindən asılı olaraq həmin münasibətlərin həyata keçirilməsində, yəni fərdi xarakterli iradə ifadəsində tapır. Hüquq münasibətlərinin böyük əksəriyyəti isə, məhz subyektlərin iradəsi əsasında yaranır, dəyişir və xitam olunur. Sosial təminat hüquq münasibətləri də iradəvi xarakter daşıyır və həmin hüquq münasibətlərinin yaranması üçün digər hüquqi faktlarla yanaşı, həm də iradə ifadəsi zəruridir. Belə ki, digər hüquq münasibətləri ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərdən fərqli olaraq sosial təminat hüquq münasibətlərinin yaranması üçün hər iki subyektin iradə ifadəsi tələb olunmur, yalnız sosial təminata olan konstitusion hüququnu həyata keçirən vətəndaşın iradə ifadəsi kifayət edir. İkinci subyekt, yəni dövlət orqanı belə bir iradə ifadəsinin əsasında və müvafiq hüquqi faktların mövcudluğu şəraitində sosial təminatın tələb olunan növünü təqdim etməyə borcludur.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən birini də onun real həyatda yalnız konkret hüquq münasibəti kimi mövcud olması təşkil edir. Eyni zamanda, sosial təminat hüquq münasibətlərinə məqsədli ümumilik əlaməti də xasdır. Məhz, sosial təminat hüquq münasibətlərinin çoxnövlülüyü onların məqsədli ümumilik xüsusiyyəti ilə uzlaşır. Sosial təminatın növləri qədər sosial təminat hüquq münasibətlərinin növləri vardır. Eyni zamanda bu və ya digər sosial təminata olan hüquq yalnız müvafiq hüquq münasibəti vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq onlar təkcə növ əlamətlərinə görə deyil, həm də yarandığı məqsəddən asılı olaraq bütöv bir tamın hissəsi kimi də təsnifləşdi-

rilə bilər. Bu cür təsnifləşdirmənin əsası kimi həm də bu münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məzmununu da çıxış edə bilər.

Sosial təminat hüquq normalarının reallaşdırılması nəticəsindən asılı olaraq sosial təminat hüquq münasibətləri maddi, prosedur və prosesual münasibətlərə bölünür. Bu münasibətlərin əsas sistemini maddi hüquq münasibətləri təşkil edir. Belə ki, məhz həmin münasibətlərdə yaşlı və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin sağlamlığının mühafizəsinə, uşaqların saxlanması və tərbiyəsinə olan tələbatları təmin olur.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsində funksional təyinatından asılı olaraq hüquq münasibətləri tənzimləyici və mühafizəedici münasibətlərə bölünür. Sosial təminat hüququ üzrə həm maddi, həm də prosedur xarakterli münasibətlər tənzimləyici münasibətlərə aiddir. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin sistemində həm də vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi ilə yaranmış hüquq münasibətləri də daxildir. Məsələn, sosial təminat məsələləri üzrə şikayətlərlə əlaqədar mübahisələrə baxılması üzrə hüquq münasibətləri. Bu münasibətlər isə mühafizəedici hüquq münasibətlərinə aiddir.

Həmin sosial təminat hüquq münasibətlərinin ümumi obyekt kimi hüquq münasibətlərinin yönəldiyi maddi nemət çıxış edir. Bu nemətlər həm pul, həm də natural formada (müxtəlif sosial xidmətlər, tibbi yardım və s.) ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq elmi abstraksiya metodundan istifadə edərək maddi hüquq münasibətlərini iki nisbi müstəqil hüquq münasibətlərinə bölmək olar. 1) Sosial təminat sistemi üzrə vətəndaşlara verilən pul ödənişləri ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri. 2) Sosial təminatın natural növlərinin təqdim edilməsi üzrə yaranan hüquq münasibətləri.

Lakin bu təsnifat sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri ilə sosial xidmət arasında növ fərqi əsaslanan hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərini tam şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Buna görə də sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələrinin növündən asılı olaraq hüquq münasibətlərinin obyektlərinə əsasən aşağıdakı kimi təsnifatının aparılması daha məqsədmüvafiq olardı:

- ❖ pensiya hüquq münasibətləri;
- ❖ sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri;
- ❖ dövlət sosial yardımı və kompensasiya ödəmələri üzrə hüquq münasibətləri.

Bu pul münasibətlərinin özləri də daxili təsnifata məruz qalır. Məsələn: pensiyaları – yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə, sosial müavinətləri - əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, hamiləliyə və doğuşa görə, işsizliyə görə, yaşa görə, əlilliyə görə və s., dövlət sosial yardımını və kompensasiya ödəmələrini isə – aztəminatlı ailələrə verilən pul ödəmələri, hakimlər üçün hər il müalicə üçün verilən kompensasiya ödəmələri, məcburi köçkünlərə yemək xərci ilə əlaqədar verilən kompensasiya ödəmələri və s. kimi münasibətlərə bölmək olar.

Sosial təminatın natural növü kifayət qədər genişdir və bu münasibətlər müxtəlif növ sosial xidmət və güzəştləri əhatə edir:

- 1) evdə pulsuz sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri;
- 2) sosial xidmət müəssisələrində saxlama üzrə hüquq münasibətləri;
- 3) əlillərin peşə hazırlığı və işə düzəldilməsi üzrə hüquq münasibətləri;
- 4) əlillərin nəqliyyat vasitəsi ilə təmin edilməsi üzrə hüquq münasibətləri;
- 5) protez-ortopedik yardımı üzrə hüquq münasibətləri və s.

Bundan başqa xəstəlik, əmək qabiliyyətinin itirilməsi və sağlamlığın pozulduğu digər hallarda tibbi yardımın aşağıdakı növləri üzrə hüquq münasibətləri yaranır:

- 1) ilkin tibbi-sanitariya yardımı üzrə hüquq münasibətləri;
- 2) təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım üzrə hüquq münasibətləri;
- 3) ixtisaslaşmış tibbi yardım üzrə hüquq münasibətləri;
- 4) ambulator və stasionar tibbi yardım üzrə hüquq münasibətləri;
- 5) dərman vasitələrinin və tibbi təminatın digər vəsaitlərinin pulsuz və ya güzəştli tariflərlə verilməsi üzrə hüquq münasibətləri;
- 6) əlilliyin səbəbinin və qrupunun müəyyən edilməsi ilə bağlı tibbi-sosial ekspertiza üzrə hüquq münasibətləri və s.

Maddi hüquq münasibətləri qüvvədə olma müddətinə, subyektlərinə, obyektlərinə, məzmununa və hüquqi faktlara görə fərqləndirilir.

Qüvvədə olma (fəaliyyət) müddətinə görə sosial təminat hüquq münasibətlərini üç qrupa bölmək olar:

1) öhdəliklərin birdəfəlik icrası ilə xitam olunan hüquq münasibətləri (birdəfəlik sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin bütün növləri; protez-ortopedik yardımı üzrə hüquq münasibətləri; əlilliyin müəyyən edilməsi ilə bağlı ekspertiza üzrə hüquq münasibətləri və s.)

2) müddəti dəqiq müəyyən edilən hüquq münasibətləri (himayədə olan 18 yaşına çatmayan şəxslərin, təhsil alanların 23 yaşına çatana qədər ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası üzrə hüquq münasibətləri; üç yaşınadək uşağa qulluğa görə aylıq müavinətlərin təyin edilməsi üzrə hüquq münasibətləri; bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə aylıq müavinətlərin təyin edilməsi üzrə hüquq münasibətləri və s.)

3) qeyri-müəyyən müddətə mövcud olan hüquq münasibətləri (yaşa görə, əlilliyə görə pensiya hüquq münasibətləri; qocaların və əlillərin sosial xidmət müəssisələrində saxlanılması üzrə hüquq münasibətləri və s.)

Beləliklə, sosial təminat üzrə maddi hüquq münasibətləri ayrı-ayrı şəxslərə (və ya ailəyə) pensiya, sosial müavinət, sosial xidmət formasında müəyyən maddi nemətlər verilməsi ilə bağlı yarandığına görə əmlak xarakterlidir. R.İ. İvanova göstərir ki, bu cür maddi nemətlər vətəndaşa mülki hüquq münasibətlərində olduğu kimi ekvivalent dəyişmə qaydasında və əmək hüquq münasibətlərində olduğu kimi canlı əməyə görə haqq kimi deyil, sosial alimentasiya qaydasında verilir¹⁷.

Sosial təminat hüquq münasibətləri məqsədli təyinatına görə bütün maddi hüquq münasibətləri ilə yanaşı həm də prosedur xarakterli münasibətlərə də bölünürlər. Prosedur və prosesual hüquq münasibətlərini isə məqsədlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) sosial təminat sistemində maddi hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsi üzrə münasibətlər;

2) sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüquqların həyata keçirilməsi üzrə münasibətlər;

3) vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı məsələlərlə əlaqədar şikayət və mübahisələrə baxılması üzrə münasibətlər.

Lakin prosedur və prosesual hüquq münasibətlərinin təsnifat dairəsi maddi hüquq münasibətlərinə nisbətən dardır. Bu cür təsnifat elmi abstraksiya olmayıb, real xarakter daşdığı üçün bütün növ hüquq münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə, sosial təminat hüquq münasibətlərinin aşağıdakı növlərə görə ümumiləşdirilmiş təsnifatını aparmaq olar:

1) pensiya hüquq münasibətləri;

2) sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri;

3) sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri;

4) vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı yaranan prosedur və prosesual hüquq münasibətləri.

Bəzi alimlər istehsalatda əmək zədəsi almış şəxslərin və onların ailələrinin sosial təminatı üzrə hüquq münasibətlərini də sosial təminat hüquq münasibətlərinin müstəqil növü kimi göstərirlər.² Lakin bu cür münasibətlər respublikamızda hələlik əmək hüquq normaları ilə tənzim edildiyi üçün əmək hüququ çərçivəsində öyrənilir.

Müasir dövrdə sosial təminat hüquq münasibətlərinin «sosial təminatın formalarına» (dövlət sosial sığortası, dövlət büdcəsindən sosial təminat, sığortanın əlavə növləri) görə¹⁸ təsnifatı mübahisə doğurur. Belə ki, bu halda hansı növ hüquq münasibətlərinin təsnifləşdirilməsi məlum olmur. Əgər bu sosial təminatın maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi ilə bağlıdırsa onda bu təsnifatın maliyyə və inzibati hüquq sistemində aparılması daha düzgün olardı. Vətəndaşın (istər

¹⁷ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986, с. 55

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 152

¹⁸ Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова. М.: ТК Велби, 2005, с. 66

işçinin, istərsə də işləməyən hər hansı cəmiyyət üzvünün) sosial təminatı ilə bağlı hüquq münasibətlərinin obyektı həmişə konkret maddi nemət olur ki, bunun da əsasında həmin növ sosial təminatın hansı təşkilatı hüquqi formada təqdim olunması qaydasından asılı olmayaraq sosial təminat hüquq münasibətlərinin növləri ayrılır.

Hesab edirik ki, gələcəkdə sosial təminat qanunvericiliyində sosial təminatın təşkilatı, xüsusilə də onun maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq ayrıca xüsusi növü nəzərdə tutularsa onda sosial təminatın maliyyələşdirmə mənbələrindən asılı olaraq hüquq münasibətlərinin yeni aspekt-də təsnifatına zərurət yaranacaqdır.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri, obyektı və məzmunu. Sosial təminat hüquq münasibətləri nisbi hüquq münasibətləri olduğuna görə onun iştirakçıları və onların davranışlarının dairəsi qanunvericiliklə dəqiq müəyyən olunur. Bu hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi əsasən subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan fiziki şəxs və dövlət orqanı çıxış edir.

Fiziki şəxs qismində Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan xarici vətəndaşlar bu hüquq münasibətlərinin subyektı ola bilərlər. Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti yaşayan xarici vətəndaşlar isə yalnız müvafiq dövlətlərarası saziş bağlandığı hallarda sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektı ola bilərlər. Ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüquq münasibətlərində subyekt kimi konkret fiziki şəxs deyil, bütövlükdə ailə çıxış edir.

Hüquq münasibətlərinin subyektı olmaq üçün hüquq subyektliliyinə malik olmaq lazımdır. Hüquq subyektliliyinin tərkibinə isə hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti daxildir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektlərindən biri olan vətəndaşlar daha geniş hüquqi statusa malikdirlər. Bu hüquq konstitusiyaya əsasən şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasını təşkil edən konstitusion hüquq və vəzifələrdən irəli gəlir.

Hüquq subyektliliyi hüquq münasibətlərinə daxil olmaqla konkret hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmağa, yəni konkret hüquqi vəziyyət əldə etməyə imkan verir. Hüquq nəzəriyyəsində «hüquqi status» anlayışı ilə yanaşı «hüquqi vəziyyət» anlayışı da işlədilir. Bu subyektlərin hüquqi statusu konkret subyektiv hüquqları ilə müəyyən edilir.

Hüququn subyektı bir qayda olaraq hüquq münasibətlərinin hüquq subyektliliyinə malik olan iştirakçıları hesab edilir. Sosial təminat hüququnun subyektləri hüquq münasibətlərinin potensial iştirakçıları, yəni bu sahədə hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları ola bilən şəxslərdir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektı öz hüquq subyektliliyini həyata keçirən və konkret sosial təminat hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olan şəxslərdir. Bu münasibətlərin istənilən subyektı həmişə sosial təminat hüququnun subyektıdır, lakin heç də hər bir hüquq subyektı konkret sosial təminat hüquq münasibətinin iştirakçısı ola bilməz.

Sosial təminat hüquq münasibətinin subyektı olmaq üçün fiziki şəxslər hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Lakin bəzən vətəndaşın hüquq qabiliyyətini və fəaliyyət qabiliyyətini ayırmaq mümkün olmur. Məsələn, pulsuz və ya güzəştli protez-ortopedik yardım üzrə hüquq münasibətlərində. Bundan başqa fəaliyyət qabiliyyətinin delikt qabiliyyəti kimi növü də fərqləndirilir. Bu şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusuna görə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətidir.

Sosial təminat sahəsində vətəndaşın fəaliyyət qabiliyyəti bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. **Birincisi**, sosial təminat hüquq münasibətinin növləri üzrə o, müxtəlif vaxtlarda yaranır. Məsələn, pensiya hüquq münasibətlərində. **İkincisi**, eyni hüquq münasibətlərində ayrı-ayrı səlahiyyətli şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin məzmunu müxtəlif ola bilər.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminat hüquq subyektliliyinin iki növü - **ümumi** və **xüsusi** növləri fərqləndirilir. Ümumi hüquq subyektliliyi insan anadan olması ilə, xüsusi isə əmək hüquq münasibətlərinə daxil olması ilə yaranır¹⁹.

Ümumi fəaliyyət qabiliyyəti aşağıdakı hüquqi imkanlardan yaranır.

❖ öz hərəkətləri ilə sosial təminatın ayrı-ayrı növünə hüquq əldə etmək.

¹⁹ Батыгин К.С Право социального обеспечения. Общая часть. М., 1998, с. 72

❖ öz hərəkətləri ilə hüquq və vəzifələri həyata keçirmək.

❖ qanunsuz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaq.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin ikinci subyektini kimi sosial təminatla bağlı məsələlərin həyata keçirilməsi həvalə olunmuş müxtəlif dövlət orqanları çıxış edir. Həmin orqanlara aşağıdakılar aiddir:

a) Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları (rayon, şəhər əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri);

b) Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və onun yerli şöbələri;

c) Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və onun tabeliyində olan tibb müəssisələri;

ç) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və onun tabeliyində olan internat məktəbləri;

d) Yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Eyni zamanda dövlət bu vəzifələri digər orqanlara da (həmkarlar ittifaqı orqanlarına, işəgötürənlərə) həvalə edə bilər. Məsələn, işəgötürən işçiyə xəstəlik dövründə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, hamiləliyə və doğuşa görə və s. müavinətlər verməyə borcludur.

Sosial təminat hüququnda hüquq yaradıcı faktlara aiddir: müəyyən yaş həddinə çatma, əlillik, işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsi, uşağın doğulması, ailə başçısının ölümü, sığorta stajı, xidmət illəri və s.. Bu və ya digər sosial təminat növünün verilməsinə görə müvafiq orqana müraciət və həmin orqanlar tərəfindən müvafiq qərarların çıxarılması və s.

Hüquq dəyişdirici hüquqi faktlara aiddir: əlillik qrupunun dəyişməsi, pensiyaçının pensiya təminatının digər növünü seçməsi barədə iradə ifadəsi, sosial sığorta stajının artması, ailə tərkibinin dəyişməsi və s.

Hüquq xitamedici faktlara isə aiddir: əmək qabiliyyətinin bərpa olunması, ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququnu verməyən yaş həddinə çatması, işsiz və-təndaşların işə düzəlməsi, sosial təminatın bu və ya digər növünü alanın ölümü və s.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin obyektini dedikdə onların yönəldiyi konkret maddi nemət başa düşülür. Məsələn, pensiya, müavinət, tibbi yardım və s. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin obyektinə maddi və qeyri maddi obyektlər aid edilir. Qeyri-maddi obyektlər isə əsasən hərəkətlərdən ibarət olur. Sosial təminat hüquq münasibətləri maddi və prosedural münasibətlərə bölündüyü üçün bu hüquq münasibətlərinin obyektləri də müxtəlif olmalıdır. Maddi xarakterli hüquq münasibətləri konkret maddi nemətə əsasən yaranır. Məsələn, pensiya, müavinət, kompensasiya ödəmələri, tibbi yardım və müalicə, pulsuz və güzəştli dərman yardımı, sosial təminat qaydasında təqdim olunan bu və ya digər sosial xidmət növləri və s.

Sosial təminat hüquq münasibətləri sistemində yardımçı rol oynayan prosedural hüquq münasibətlərinin obyektini kimi isə sosial təminatı təqdim etməli olan orqanın etməli olduğu hərəkət çıxış edir. Belə ki, prosedural hüquq münasibətlərinin obyektini hesab edilən hərəkət kimi sosial təminatın konkret növünün təyin edilməsi haqqında müvafiq dövlət orqanının qərarı çıxış edir və həmin qərar olmadan maddi hüquq normalarının reallaşdırılması mümkün deyildir. Əgər vətəndaş pensiya, sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi, dövlət sosial yardımı təyin edilməsi üçün müvafiq orqana müraciət edərsə, həmin orqan müraciətə qanunla müəyyən olunmuş müddətdə və qaydada baxır, hüquqi faktı müəyyən edir və müsbət qərar qəbul etdikdə maddi hüquq münasibətləri yaranmış olur.

Bundan başqa sosial təminatla bağlı mübahisələrə baxılması üzrə prosedural hüquq münasibətlərinin obyektini kimi də hərəkətlər çıxış edir. Lakin bu zaman fərqli əlamət odur ki, burada mübahisələrin mahiyyəti üzrə çıxarılmış qərar obyekt rolunu oynayır.

Hüquq münasibətlərinin elementlərindən biri kimi onun məzmunu çıxış edir. Bu məsələdə əsas nəzəri mövqə ondan ibarətdir ki, hüquq münasibətlərinin forması subyektiv hüquq və vəzifələr, onun məzmunu isə bu hüquq və vəzifələri həyata keçirən subyektlərin hüququayğun davranışdır. Beləliklə, forma (hüquq və vəzifələr) məzmunu formalaşdıraraq ona fəal təsir göstərir.²

² Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник. М.: Юрайт, 1997, с. 297

Subyektiv hüquq şəxsin mümkün davranışının növü və ölçüsüdür və o, aşağıdakılarda ifadə olunur:

a) müəyyən hərəkətləri etmək;
b) hüquq münasibətlərinin digər iştirakçılarından hər hansı bir hərəkəti etməyi tələb etmək;

c) özünün pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi üçün müraciət etmək.

Hüquqi vəzifə isə hüquq münasibəti subyektinin subyektiv hüquqlarının təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş zəruri davranışdır və aşağıdakı zəruri hallarda meydana gəlir:

a) müəyyən hərəkətləri məcburi qaydada etmək;

b) digər şəxslərin hüquqlarını poza biləcək hərəkətlərdən çəkinmək;

c) baş vermiş hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq.

Sosial təminat hüquq münasibətlərində subyektiv hüquqlar həmişə fiziki şəxslərə verilir, hüquqi vəzifələr isə sosial təminatı həyata keçirən müvafiq orqana həvalə edilir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərində vətəndaşların subyektiv hüquqları aşağıdakılardan ibarətdir: qanunla müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə bu və ya digər sosial təminat növünün (pensiyanın, müavinətin, kompensasiya ödəməsinin, dövlət sosial yardımının, sosial xidmətlərin və s.) təqdim edilməsini tələb etmək hüququ, həmçinin vəzifəli subyekt tərəfindən vətəndaşın qanunla ona verilmiş bütün imkanlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə (məsələn, sosial sığorta stajının artması və ya işləyən pensiyaçıların işləməyən pensiyaçı kateqoriyasına keçməsi ilə əlaqədar pensiyanın yenidən hesablanması, əlillik qrupunun dəyişdirilməsi və s.) digər hərəkətlərin edilməsi və s.

Sosial təminat növlərini təqdim edən orqanların hüquqi vəzifələri vətəndaşların subyektiv hüquqlarına uyğundur. Belə ki, onlar pul ödəmələrini artırmağa, qanunla müəyyən edilmiş həcmdə, müddətdə və qaydada müvafiq xidmətlər və güzəştləri təqdim etməyə borcludurlar.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektiv kimi vətəndaşlar subyektiv hüquqlarla yanaşı, müəyyən vəzifələr də daşıyırlar. Başqa subyektlərin əsasən maddi xarakter daşıyan hüquqi vəzifələrindən fərqli olaraq onların vəzifələri aşağıdakılarla əlaqədardır: müəyyən prosedur və prosesual qaydalara riayət edilməsinin zəruriliyi, saxta olmayan, eləcə də lazımi qaydada rəsmiləşdirilmiş sənədlərin təqdim edilməsi, sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələrinin miqdarına və ya onun xitamına təsir edən dəyişikliklər barədə vaxtında məlumat vermək, işsiz vətəndaşların ayda bir dəfə yenidən qeydiyyatdan keçməsi, habelə həkim müayinəsinə, tibbi sosial ekspert komissiyasının müayinəsinə vaxtında gəlmək və s. Vətəndaşların bu vəzifələri sosial təminat hüquq münasibətlərinin digər subyektlərinin hüquqlarına uyğundur. Bu zaman müxtəlif hüquq məhdudlaşdırıcı sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Məsələn, pensiya məbləğindən tutmalar, pensiya, müavinət və ya kompensasiya ödəmələrinin dayandırılması, işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinin müəyyən müddətə dayandırılması və s.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin məzmunu onun subyektlərinin subyektiv hüquq və vəzifələri vasitəsilə daha düzgün və tam şəkildə başa düşülür. Ona görə ki, bu hüquq münasibətlərinin məzmunu subyektiv hüquq və vəzifələrin əlaqəsini özündə əks etdirir.

Eyni zamanda sosial təminat hüquq münasibətlərinin maddi, prosedur və prosesual növləri üzrə hüquq münasibətlərinin də məzmununu fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, sosial təminat üzrə maddi hüquq münasibətlərinin məzmunu qanunun müəyyən etdiyi məbləğdə və müddətdə sosial təminatın konkret növünə olan subyektiv hüquq və müvafiq dövlət orqanının sosial təminatın həmin növünü təmin etmək vəzifəsi təşkil edir. Prosedur hüquq münasibətlərinin məzmununu sosial təminatın konkret növünə olan hüququn yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsinə vətəndaşın subyektiv hüququ və buna müvafiq olaraq dövlət orqanının yoxlama aparmaq və vətəndaşın subyektiv hüququnun təmin edilməsi və ya ondan imtina edilməsi haqqında qərarın çıxarılması təşkil edir. Prosesual hüquq münasibətlərinin məzmununu isə pozulmuş hüququn bərpa edilməsinə vətəndaşın subyektiv hüququ və müvafiq dövlət orqanının mübahisələrə mahiyyəti üzrə baxmaq və qərar qəbul etmək vəzifəsi təşkil edir.

Nəticə

Beləliklə, mühazirə mövzusunda sosial təminat hüququa elmdə formalaşmış anlayış verilmiş, onun tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin dairəsi göstərilmiş, sosial təminat hüququnun metodunun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin, bu mövzuda sosial təminat hüququ prinsiplərinin və mənbələrinin anlayışı verilmiş, həm prinsiplərin həm də mənbələrin təsnifatı verilmiş, sosial təminat hüquq münasibətlərinin anlayışı təsbit olunmaqla yanaşı, bu münasibətlərin yaranmasını, dəyişməsinə və xitamını şərtləndirən hüquqi faktlar, habelə sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri, obyektləri və məzmunu təsbit olunmuşdur.